

Thyge Winther-Jensen

Reformationen – og dens ideers betydning for udviklingen af den danske skole

[Edited by Anne-Marie Eggert Olsen]

Abstract

[English title: *The Reformation – Outcomes of Protestant Ideas for School Development in Denmark (Norway, Iceland)*]

Thyge Winther-Jensen (1934-2019), dr. philos. (University of Oslo), professor of comparative education, Danish School of Education, Aarhus University, had a lifelong interest in philosophy and history of education, not least in the development of the primary school. Among his posthumous papers were drafts of a History of the Danish School. The following chapter on the period from the Reformation to the Enlightenment focusses on the ideas behind and the effect of the 1539 Church Regulation (Ordinatio) which in Winther-Jensen's view contains the outlines of a later comprehensive school system.

Keywords

Lutheran Reformation, Peder Palladius, Church Regulation (Ordinatio) 1539, Pietism, Primary School

Den danske skole er i vidt omfang et produkt af større åndelige europæiske bevægelser, der har sat rammerne for dansk uddannelse gennem de sidste ca. 450 år. Til disse bevægelser hører reformationen, oplysningstiden og det folkelige opbrud i 1800-tallet. Det følgende hviler på den antagelse, at inden for de rammer, der blev sat af disse bevægelser, har den danske skole udviklet sig op gennem århundrederne frem til slutningen af 1900-tallet, hvor det bliver andre, men ikke mindre stærke påvirkninger udefra, der tvinger til fornyede overvejelser af undervisningens og dannelsens formål.

Reformationen er den samlende betegnelse for de tanker, der i kølvandet på renæssance og humanisme på forskellig vis formede sig som en kritik og et opgør med romerkirken. På en måde er det mere rimeligt at tale om reformationer end om reformationen, da opgøret antog forskellig skikkelse i en række vesteuropæiske lande som fx England, Frankrig, Holland og Schweiz. I de skandinaviske lande blev den version af opgøret den toneangivende, der i 1517 blev indledt af tyskeren Martin Luther, da han ifølge legenden opslog sine 95 teser på kirkedøren i Wittenberg i delstaten Sachsen-Anhalt. Teseerne skulle vel i første omgang primært ses som en kritik og ikke som et brud med romerkirken, men de historiske begivenheder førte i sidste ende til et dramatisk brud, da han på et møde i Worms i 1521 under overværelse af den tysk-romerske kejser, Karl d. 5 og pavens udsending nægtede at trække

Thyge Winther-Jensen, Aarhus Universitet, Danmark

Studier i Pædagogisk Filosofi | <https://tidsskrift.dk/spf/index> | ISSN nr. 22449140

Årgang 10 | Nr. 1 | 2021 | side 71-84

sine skrifter tilbage med de berømte ord: "Tilbagekalde kan og vil jeg ikke, thi det er farligt og ikke tilrådeligt at handle mod sin samvittighed. Gud hjælpe mig. Amen".¹ Et sidste forsøg på at forlige katolikker og protestanter blev gjort ved landdagen i Worms 1530. Luther var forhindret i selv at møde op, da han var erklæret fredløs efter mødet i Worms, men sammen med Philipp Melanchton (1497-1560) havde han på forhånd udfærdiget et skrift, der redegjorde for principperne i den evangelisk-lutherske lære. Skriftet blev i Worms præ-senteret af Melanchton. Det er senere blevet kendt under navnet *Den Augsburgske Beken-delse* og tjener også i dag som det idemæssige grundlag for den danske folkekirke.²

Den lutheranske reformation, der hovedsagelig blev et nordeuropæisk fænomen, går i korthed ud på, at mennesket ikke kan opnå frelse gennem gode gerninger eller ved aflad, men alene gennem troen, *sola fide*, som gives af Guds nåde, gennem Jesu død på korset for vore synder, *sola gratia*, og som bevidnes gennem evangelierne, *sola scriptura*. Men-sket var alene med sin gud, som denne havde åbenbaret sig for os gennem beretnin-gerne i evangelierne. Princippet om *sola scriptura* krævede derfor oversættelser af biblen til modersmålet. Der fandtes ganske vist ældre bibeloversættelser, så måske fremskyndede reformationen på dette punkt kun en proces, der allerede var i gang, men blandt de mange bibeloversættelser, der kom i kølvandet på reformationen, er der grund til at nævne Luthers egne lovpriste oversættelser af først Det Nye Testamente og senere Det Gamle Testamente. I renæssancehumanismens ånd blev de til som direkte oversættelser fra originalsprogene græsk og hebraisk. Andre oversættelser er Gustav Vasas svenske bibel (1541) og King James' engelske bibel (1611). Den første komplette danske oversættelse, Cristian 3's bibel, er fra 1550.

I kølvandet på bibeloversættelserne bredte kravet om udbredelse af generelle læsefær-digheder sig langsomt over de næste hundrede år. Guds ord var ikke forbeholdt præsterne, men skulle gøres tilgængeligt for alle. Der lå derfor et demokratisk element i svøb i refor-mationen. I første omgang drejede det sig dog mest om at få indskærpet befolkningen de grundlæggende elementer i den nye forståelse af troen. Det var i sig selv en stor opgave. Som en første hjælp til løsning af denne opgave skrev Luther sin *Store Katekismus* (1529) med kommentarer for præst, degn og særligt interesserede og samme år *Lille Katekismus* for hjemme- og degnelæsning. I kort form formidlede den de væsentligste tre stykker i den evangelisk-lutherske lære: De Ti Bud, Fadervor og trosbekendelsen.³

1 Martin Luther, *Tekster i udvalg* ved Asger Nyholm & Chr. Ræbild (København: Gyldendal, 1974), s. 39.

2 Bekendelsen består af 28 artikler, de første 21 vedrører trosudøvelsen, de sidste 7 handler om "rettede misbrug" i forhold til dåb, nadver, præsters ægteskab etc.

3 I fortalen til *Katekismen* skriver Luther: "Denne Lærebogs og Forklarings Hensigt og Øjemed er fornemmeligen den, at den skulde være en Undervisning for de unge og enfoldige; hvorfor den ogsaa af de gamle er paa Græsk kaldet Katekismus, det er en Børnelærdom, som er fornøden for enhver Kristen at vide; saaledes, at hver den som ikke ved og kan samme Lærdom, han kan ej heller regnes blandt de Kristne og ikke tilstedes Adgang til noget Sakra-mente; ligesom man forkaster som uduelig den Haandværksmand, som ikke ved og ikke kender sit Haandsværks

Kirkeordinansen

Reformationen kom til Danmark efter en blodig borgerkrig (Grevens fejde).⁴ Christian 3. (1534-59) havde som hertug af Slesvig og Holsten i Worms overværet Luthers forsvar af sine teser. Oplevelsen gjorde så stærkt et indtryk på ham, at han siden forblev overbevist lutheraner og stod i brevvæksling med Luther til dennes død i 1546. Ti år før han blev konge i Danmark havde han med magt lagt Luthers lære til grund for gudsdyrkelsen i dele af hertugdømmet, og valget af ham til konge af Danmark-Norge medførte derfor også gennemførelse af Reformationen i de to riger i 1536. I realiteten var det afslutningen på en proces, der havde været i gang længe. Christian 2. (1513-23) var lydør over for de nye tanker, og det gjaldt ikke mindst efterfølgeren Frederik 1. (1523-33), der fremmede lutheranismen i det omfang omstændighederne, dvs. Rigsråd og håndfæstning, tillod det.

Reformationen krævede først og fremmest en ny ordening, en såkaldt *Kirkeordinans*, til regulering af de områder af samfundslivet, som Romerkirken hidtil havde taget sig af. Der blev gået grundigt til værks i udarbejdelsen.⁵ Et første udkast på dansk blev udfærdiget af danske teologer, bl.a. Hans Tausen,⁶ der selv havde studeret en tid i Wittenberg, og efter oversættelse til latin blev udkastet på grund af kongens nære forhold til Luther og folkene i Wittenberg sendt til gennemsyn hos Luther selv og fik hans godkendelse.⁷ Da Luther ikke havde mulighed for at imødekomme kongens invitation om at komme til København, blev det i stedet hans ven, skriftefader og fortrolige Johannes Bugenhagen (1585-1558), der efter endnu et gennemsyn sammen med den unge Peder Palladius⁸ stod for det udkast på latin,

Ret og Brug. Derfor skal man lade de unge vel og færdig lære de Stykker, som høre til Katekismum eller Børneprædiken, og dem derudi med Flid øve og drive.

Derfor er det ogsaa enhver Husfaders Pligt at han, i det mindste en Gang om Ugen, overhører sine Børn og sit Tyende, hvad de heraf vide og have lært; og hvis de ikke kunne det, da med Alvorlighed holde dem til at lære. Thi jeg ved vel den Tid, ja det gaar endnu saadan til, at man finder gamle bedagede Folk, som herom endnu intet vide eller nogen Vished have, og dog gaa lige vel til Daaben og Sakramentet og bruge alt det, de Kristne have: endskønt dog de, som gaa til Sakramentet, billig burde vide mere og have fuldkommeligere Forstaand paa alle kristelige Lærdomme, end Børn og nye Dicipel. For den menige Almues Skyld lade vi det dog blive ved de tre Stykker, som fra gammel Tid have været i Kristendommen - dog ikke saa vel lærte og øvede, som det sig burde, - og blive ved disse saa længe, indtil at baade unge og gamle, ja alle de, som kalde sig Kristne og ville være det, have lært dem og ere vel øvede deri". *Dr. Martin Luthers store katekismus*, udg. Ole Peter Holm Larsen (København: N. B. Kousgaards Forlag, 1906).

4 Borgerkrigen 1534-36 var i virkeligheden en krig mellem to protestantiske magter, på den ene side Lübeck, der med grev Christoffer af Oldenburg som hærfører forsøgte at sætte sig på Østersøherredømmet, formelt med det formål at genindsætte Christian 2. som konge, og på den anden side den nyvalgte Christian 3. og hans hærfører Johan Rantzau.

5 Martin Schwarz Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*. (København: Akademisk Forlag, 1989), 9-37. I bogen præsenteres tillige tre versioner af Ordinansen: Teksten til det første danske udkast, teksten til den latinske udgave og teksten til den endelige danske udgave, "Den rette ordinants".

6 Hans Tausen (1494-1561) var en ledende skikkelse i gennemførelsen af reformationen i Danmark. Fra 1541 biskop i Ribe.

7 Det nære forhold til folkene i Wittenberg fremgår af kongebrevet, der både indleder den latinske og den endelige danske version af Ordinansen. Se Lausten, *Kirkeordinansen*, 150-51.

8 Peder Palladius (1503-60) erhvervede den teologiske doktorgrad i Wittenberg, hvor han fik et nært forhold til reformatorerne. Var med i Bugenhagens følge, da Bugenhagen i juli 1537 kom til København. Fra 1537 udnævnt til den første lutherske biskop over Sjælland. Især kendt for sin *Visitatsbog*. Ordinansen og Palladius' visitatsbog er

der under navnet *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holtsatiæ etcet* blev vedtaget af Rigsrådet i 1537. Efter at den latinske udgave var blevet oversat til dansk, blev den i 1539 vedtaget på Odense Herredag og fik dermed fuld lovkraft. Men først i 1542 udkom den med forskellige ændringer som "Den rette Ordinants".

Måske gik Bugenhagen med Ordinansen længere i sin styrkelse af kongemagten, end Luther selv havde tænkt sig, for var den egentlig i overensstemmelse med Luthers lære om de to regimenter, ifølge hvilken øvrigheden, dvs. kongen eller fyrsten, kun må udøve sin magt i det verdslige regimenter, men ingen magt har i det åndelige regimenter? I den danske ordinans blev kongen den øverst ansvarlige for begge regimenter, og kirken dermed en statskirke. Med Kirkeordinansen fuldbyrdedes flere års bestræbelse på at danne en dansk-norsk kirke og skole under kongens ledelse og med et andet syn på menneske og samfund end i den katolske tid. Kirkeordinansen kom på væsentlige områder til at fungere næsten som en art grundlov for kirkelige og andre forhold; i luthersk ånd udstak den retningslinjer for gudstjenesten,⁹ de kirkelige handlinger, gejstliges valg, arbejde og løn, fattigplejen og for skole og undervisning.

Bruddet med romerkirken var derfor skelsættende. Kirke og stat og skole blev knyttet tæt sammen under samme verdslige overhoved. De fremtidige biskopper og præster måtte aflægge troskabsed over for kongen og fik i realiteten tildelt en dobbeltrolle, dels som vogtere og forkyndere af den rette troslære, dels som kongens embedsmænd og ansvarlige for tilsynet med bl.a. skoler og degnelæsning. Set i det lange perspektiv blev den lokale præst omdrejningspunktet for både trosliv, kultur og undervisning i de danske landsogne. For undervisningens vedkommende med præsten som født formand for skolekommissionen helt frem til 1933.¹⁰

Kirkeordinansen blev endvidere startskuddet til et (gen)opdragelses- og oplysningsprojekt, der kom til at stå på i de næste århundreder. På uddannelsesområdet påbød den, at "Børn optugtes og forberedes i sindene til evangeliet, ud af hvilken forberedelse de i den første barndom vænnes til sand gudfrygtighed og andre dyder og begriber de færdigheder, som meget kunne hjælpe med til både at lære det, der hører til Guds ære i kristendommen, og til at opretholde et godt civilt eller verdsligt regimenter".¹¹ Målet var, som det fremgår, tosidigt: At lære det, der dels forbereder til sand gudfrygtighed, dels forbereder til et godt civilt liv.

formodentlig de bedste kilder til, hvad folkene bag reformationen tilsigtede. "Peder Palladius' *En Visitatsbog* er et helt enestående værk, og det gælder både den danske og den europæiske kirke- og kulturhistorie. Ingen steder har man bevaret noget lignende fra reformationstiden". Peder Palladius, *En visitatsbog*. Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten. (København: Forlaget Anis, 2003), Indledning, 9. "Visitatserne var jo de nye Bispens vigtigste Arbejde, thi igennem dem alene kunde de nye Tanker indarbejdes i Almuens Liv og Tankesæt." Peder Palladius. *Visitatsbog*, udg. Helge Haar (København: P. Haase & Søns Forlag, 1940), Indledning, 22.

9 Salmesang og prædiken indgik som noget nyt i den evangeliske gudstjeneste.

10 Vagn Skovgaard-Petersen, 'Fra gejstligt til verdsligt tilsyn' i *Årbog for Dansk Skolehistorie*. 20. Årbog (1986), 50-65.

11 Laustsen, *Kirkeordinansen*, 202. [Nudansk ved Thyge Winther-Jensen, red.]

Administrativt foreskrev Ordinansen, at "i hver købstad skal der kun være én Schole".¹² Med 'Schole' menes der latinskole, som der altså kun må være en af i hver købstad. Nogle var større og beregnet for egentlige studerende, nogle mindre med karakter af en slags borgerskoler, som byens børn kunne søge til deres 12. år. Herefter udskiltes de elever, der blev fundet egnede til videre studium: "Tillige skal skolemestrene med al deres flid give agt på deres elevers nemme og altid, når børnene er over deres tolvte år, troværdigt tilkendegive over for forældrene, hvilke der ikke synes at blive bedre i deres studier, for at de i tide må sættes til hæderligt arbejde andetsteds. Men dem som de fornemmer har et godt nemme, dem skal de holde i skolen til deres sekstende år".¹³ Latin var et uomgængeligt krav for tilegnelse af enhver form for teoretisk dannelse og desuden i brug i alle forhold vedrørende retsvæsen og offentlig administration. Det burde derfor læres grundigt. Foruden latin skulle der undervises i religion, skrivning og sang.

Latinskolenes 'bøglige' vej modsvarede af en 'praktisk' vej gennem de såkaldte *Skriveskoler*, der var tænkt som erstatning for de "ret talrige, værdiløse 'Privatskoler'¹⁴ eller 'Pugescholer' (pogeskoler) fra katolsk tid, som Ordinansen krævede nedlagt. Om disse skriveskoler hedder det, at "Skriveskoler...for drenge og piger, og for andre som ikke dur til at lære latin, må øvrigheden sørge for. Dog skal forstanderne for de samme skoler drage omsorg for, at sand gudfrygtighed efterhånden indgydes og grundlægges gennem børnelærdommen".¹⁵ Undervisningen i disse skoler var på dansk. Derfor omtaltes de undertiden som 'danske skoler' i modsætning til latinskolerne og som 'tyske skoler' i de tysktalende dele af riget.

Ordinansen har ingen bestemmelser om landsbyskoler, kun om den såkaldte degnelæsning.¹⁶ Om denne hedder det, at "så skal sogne degne undervise det unge bondefolk i børnelærdommen, Katekismen, en gang om ugen på sted og tid som sognepræsterne foreskriver dem".¹⁷ Undervisningen var i hovedsagen en opgave for hjemmene, men biskopper og præster fik nu en folkeopdragende opgave i at formidle det nye evangeliske kristendomssyn og langsomt at vænne dem fra katolske til lutherske menighedsformer.

Det er i det hele taget opdragelse til den rette evangelisk-lutherske tro, der er opgaven. Nogen form for oplæring og dannelse derudover af land-almuens børn lagde Ordinansen ikke op til. Dog formaner Peder Palladius, som nidkær formidler af Ordinansens intentioner, i sin visitatsbog "Folket, at de sætte deres Børn til Skole", dvs. latinskole. Og fortsætter videre, at "hvilke små Drenge [dog ikke piger, twj], som I fornemme, at de lære vel, og det løber i dem som bred [dvs. smeltet] Smør, hvad Degnen lærer dem, og at de vil have Bog og vil til Skole, naar I spør dem ad, saa lader dem gerne komme til næste Købstad til Skole!

12 Ibid, 190. [Nudansk ved TWJ]

13 Ibid., 209. [Nudansk ved TWJ]

14 Hans Kyrre, *Vor Skole: Dens Liv og Love*. (København: Jul. Gjellerups Forlag, 1946), 191.

15 Lausten, *Kirkeordinansen*, 209-10.

16 Der skelnedes mellem *løbedegne*, der i sognene omkring købstæderne rekrutteredes blandt de ældste elever i den nærliggende latinskole, og *sædedegnene*, der havde fast bolig, og som bestod af personer med forskellig baggrund, fx tidligere soldater, bønder osv. Nogen form for uddannelse krævedes ikke, og forestillingen om en egentlig læreruddannelse lå langt ude i fremtiden.

17 Lausten, *Kirkeordinansen*, 214.

Lejer Eder heller en liden Plovdreng saa længe, at I kan se, hvad Gud skikker Eders Barn til, og hvad der skal blive af hannem. Efter et Fjerdingaar kunde I spørge Skolemester til, om Eders Barn lærer noget; siger han "Nej" da kunde I tage hannem hjem igen og gøre af hannem, hvad Gud haver forskikket af hannem; siger han "Ja, det er et godt Barn, han lærer vel, det var en stor Synd, at tage hannem fra Skolen", da vare din Hud, om du tager hannem derfra igen".¹⁸

Hvor sympatisk udsagnet end er, har der dog næppe været tale om nogen større mobilitet mellem land og by eller om mobilitet i det hele taget. Latinskolen har været for de få og sikkert heller ikke særlig attraktiv; disciplinen har været hård, grænsende til det brutale med flittig brug af ferle og ris. Det udelukker naturligvis ikke, at der ind mellem kan have været tale om lyspunkter, fx tænkte Palladius med glæde tilbage på sin skoletid i Ribe, "da han blandt andre smaa Sinker [(d. e. Skolepøge) maatte hen over Skolens Loft for at finde Plads i den af 700 Peblinge myldrende Skole. "Med Lyst og Leg lærte vi, dér vi lærte".¹⁹

"Det ejendommelige ved Reformationens Skolelovgivning er dette", skriver Hans Kyrre, "at den med et næsten visionært Storsyn tegner Perspektivet for en Skoleorganisation, pædagogisk og administrativt, som der behøvedes en 400-årig Udvikling til at fuldbyrde, efter at den oprindelige Idé for længst var gaet ad Glemme".²⁰

Det visionære storsyn, der hentydes til, er princippet om enhedsskolen.²¹ Den blev først en realitet i 1903 med venstremanden I.C. Christensens *Lov om højere Almenskoler*, og der skulle gå det meste af endnu et århundrede, før den udelte enhedsskole kom til verden i slutningen af 1900-tallet. Kyrre kan med en vis ret hævde, at den delte enhedsskole lå i svøb i Kirkeordinansens ordlyd, men i den virkelige verden var der lang vej igen til realisering af denne vision, især for land-almuen. Social mobilitet gennem uddannelse har ikke været helt udelukket; men det var kun de få, der slap gennem nåleøjet.

Kirkeordinansens betydning gør sig mere gældende på andre punkter med virkninger helt frem til vor egen tid:

For det første bør fremhæves, at genopdragelse af en hel befolkning i evangelisk-luthersk ånd tog sin begyndelse. Troens personliggørelse fik utvivlsomt betydning for områder som læsefærdigheder og protestantisk arbejdsmoral. Der er ikke langt fra troens personliggørelse til personliggørelse af ansvaret for eget liv og egne handlinger og til krav om selvstændighed i tanke og handling. Nogen vil måske kalde det, der skete med Ordinansen, for en form for ensliggørelse, hvad det også var, men det bør samtidig fremhæves, at ensliggørel-

18 Palladius, *En visitatsbog*, 98-99.

19 Ibid. 17.

20 Kyrre, *Vor Skole*, 189.

21 Enhedsskole, dvs. forestillingen om en ordening af lands skolevæsen, så det kommer til at udgøre en organisk sammenhængende enhed eller helhed, hvor alle børn begynder i den samme skole eller skoleform, en grundskole, og føres gennem et vist antal år samlet frem, indtil en deling af eleverne finder sted. Denne delte enhedsskole er senere i enkelte lande, især de skandinaviske, erstattet af en på papiret udelte enhedsskole, hvor eleverne føres samlet frem til det sekstende år.

sen også betød, at vi internt gik fri af krige med rod i religiøse modsætninger, hvorimod et land som Tyskland ca. hundrede år senere blev lagt næsten øde i en 30-årig religionskrig (1618-48) mellem katolikker og protestanter. At vi alligevel i et vist omfang blev inddraget i denne krig må tilskrives Christian 4.s uforstandige indgriben.

For det andet var Ordinansen en vigtig forudsætning for senere virkeliggørelse af en dansk nationalstat. Som den øverst ansvarlige for alle kirkelige og verdslige anliggender blev kongen nu, i lighed med andre protestantiske fyrster, den samlende skikkelse i alle samfundsforhold. Det var resultatet af princippet om, at den som landet tilhører, hans trosretning skal være den gældende for alle borgere i landet (*cujus regio, ejus religio*). Princippet fik stor betydning i europæisk sammenhæng. Først blev det lagt til grund for *Den augsburgske Religionsfred* i 1555, hvor stridighederne mellem katolikker og protestanter i Det tysk-romerske rige blev bilagt. Anderledes tænkende fik ret til at udvandre! Princippet blev igen taget i anvendelse i *Den Westfalske Fred*, der afsluttede Trediveårskrigen. Den dansk-norske Kirkeordinans var en tidlig virkeliggørelse af dette princip og lagde dermed grunden til et konsensussamfund med den samme kirke og skole under kongens, dvs. en verdslig ledelse. Måske er det årsagen til, at landet i de følgende århundreder helt frem til vor egen tid undgik en opslidende kamp om sjælene mellem forskellige trosretninger og i stedet kunne samle kræfterne om at udvikle egne institutioner i ønskede retninger, hvilket ikke mindst kom skolen til gode.

Reformationen var, foruden at være et pædagogisk og religiøst projekt, tillige et politisk. I den henseende er det ofte blevet fremhævet, at reformationen blev drevet frem af kongers og fyrsters ønske om at sætte sig på romerkirkens umådelige rigdomme. Det ville være naivt at afvise, at det har været en væsentlig tilskyndelse. På den anden side kan det heller ikke afvises, at romerkirken havde gjort sig grundigt upopulær i den brede befolkning, Der lå derfor et stærkt ønske om forandring bag reformationen, og talsmændene for den havde en klar og, fx for Christian 3.s vedkommende, sandsynligvis også en idealistisk forestilling om, hvad styrkelsen af kongemagten skulle bruges til. Det vidner Kirkeordinansen i sig selv om. Martin Lausten fremhæver Christian 3 som "et dybt troende menneske, overbevist om sandheden i den lutherske kristendomsforståelse" og som en, der nærrede en grænseløs beundring for reformatorerne i Wittenberg.²²

Tiden mellem reformation og oplysningstid

Det er ikke meget, der sker på skoleområdet de næste 200 år, inden oplysningstiden sætter ind. Enevælden indføres i 1660, og i 1683 udkommer Christian 5.s danske Lov, der er den første danske rigslov.²³ Men går man efter, hvad den siger om skoleområdet, hviler den stort set stadig på Kirkeordinansens grundlag. Helt i dens ånd indledes loven med ordene:

²² Lausten, *Kirkeordinansen*, 13-14

²³ Den afløste en række landskabslove, således Jyske Lov, der gjaldt i Jylland og Fyn, Sjællandske Lov og Skånske Lov. Jyske Lov vedblev dog at være retsgrundlaget i Sønderjylland lige til år 1900.

"Gudsfrygt og retfærdighed er de to fornemste støtter og hovedpiller, med hvilke lande og riger i deres bestandige flor og velstand befæstes og opholdes. Og Gud allermægtigste har givet os en stor anledning i disse nordiske lande, hvor han så nådigt har ladet antænde sit Ords og evangeliets klare lys".

Det er stadig indskærpelsen af den evangelisk-lutherske børnelærdom, der er hovedsigtet med undervisningen både i by og på landet. Der tilføres ikke flere midler. Forholdene for latinskolerne forbedres en smule, men der påbydes ikke oprettelse af skoler på landet, hvor degnelæsningen stadig i alt væsentligt fortsat måtte støttes af hjemmeundervisningen. Under præstens tilsyn skal degnene i landsbyen "foruden den undervisning, som skeer om søndagen, også engang om ugen undervise ungdommen i børnelærdommen, så at hver uge i sognet det hele sogns ungdom en gang bliver af degnen undervist, og for at det lettere kan ske, skal ungdommen af torper og små byer forføje sig til det sted, som degnen dem henstævner med præstens vilje og råd".

Det kan undre, at de første konger efter enevældens indførelse ikke i højere grad tog folkeoplysningen på sig. En mulig forklaring kunne være, at den teknologiske udvikling ikke nødvendiggjorde det. Dansk landbrug befandt sig stort set stadig på samme niveau som på Valdemarernes tid. En anden grund kunne være, at det simpelthen stod for dårligt til med statens finanser på grund af krigene med svenskerne. Først var der Christian 5.s mislykkede forsøg på i Skånske Krig (1675-79) at tilbageerobre de provinser i Sverige, der blev tabt efter fredsafslutningen i Roskilde i 1658. Under efterfølgeren Frederik 4. (1699-1720) vendte krigslykken i nogen grad under Store Nordiske Krig (1709-20). Fredsafslutningen her betød blandt andet, at Sverige måtte betale krigserstatning til Danmark og gå med til at betale Øresundstold. Ikke desto mindre voksede statens gæld under krigen stærkt, og Danmark blev et fattigt land. Samtidig krævede den store ofre af en i forvejen apatisk, krigstræt og fattig bondebefolkning, der hverken havde mulighed for eller overskud til på ny at rejse sig, endsiges stille krav om en skolegang, der rakte ud over den religiøse oplæring. Tilmed besluttedes det i 1701 at oprette en landmilitz eller landeværnshær, hvor bønderne blev sat til alene at udfylde rækkerne og møde til øvelse nogle timer hver søndag eftermiddag.

Frederik 4. er i dag kendt for sit byggeri af de såkaldte *rytterskoler*, som blev opført på de kongelige godser, der skulle underholde det kongelige rytteri. Byggeriet kom til at bestå af 240 grundmurede bygninger. Der havde tidligere været spredte tilløb til skolebyggerier, men rytterskolerne er det første eksempel på et samlet dansk skolebyggeri og derfor enestående, dels på grund af bygningernes kvalitet, der langt overgik byggeriet i datidens bøndergårde, dels på grund af nye pædagogiske tiltag, der rakte videre end den hidtidige degnelæsning. Lærerne fik fast løn og fast plan at undervise efter. Religion var stadig det vigtigste fag, men derudover skulle børnene nu også lære at læse, skrive og regne.

Hvorfor satte Frederik 4. et efter datidens forhold så storstilet byggeri i gang i en tid, hvor det stod særdeles sløjt til med statens finanser? Var det af idealistiske grunde og i erkendelse af, at det stod sløjt til med bøndernes oplysning? Var det for at kompensere for

de store ofre, som blev pålagt bondebefolkningen på grund af svenskerkrigene? Eller lå der i virkeligheden en militær og disciplinær interesse bag?²⁴

Der er ingen grund til frakende Frederik 4.s bestræbelser et element af idealisme. Hans søskende, prins Carl og Sophie Hedevig, havde allerede på egen hånd oprettet skoler på deres godser. Tiden var præget af *pietismen*, en religiøs vækkelsesbevægelse, som reagerede imod en ortodoksi, "der havde gjort kristendommen til et spørgsmål om den rette lære og ikke om det rette liv".²⁵ Til det rette liv hørte en aktiv fromhed, der ytrede sig som en vågnende social ansvarsbevidsthed og i et ønske om at bøde på følgerne af fattigdom gennem oprettelse af skoler og vajsenhuse.²⁶ Bevægelsen kom til Danmark fra Halle i Tyskland, hvor August Hermann Francke (1663-1727) var inspiratoren og organisatoren bag bevægelsen. Han skabte her en stor og intensiv skolevirksomhed, der kom til at omfatte en lang række stiftelser, som fx latinskole, borgerskole, vajsenhus, højere pigeskole, apotek, bogtrykkeri og boghandel.²⁷

I Danmark er det pietistiske motiv især genkendeligt i kombinationen af fattigforsorg og undervisning gennem såvel private som offentlige initiativer. I 1708 blev der udstedt to forordninger om fattigvæsenet i Danmark, der kom til at gælde de næste ca. 100 år. Den ene omhandlede forholdene i hovedstaden,²⁸ den anden forholdene i købstæderne og landområderne i Danmark nord for Kongeåen.²⁹ Med de to forordninger blev de første byggesten lagt til en dansk fattigforsorg, i første omgang med det formål at komme det udbredte og delvis statsautoriserede tiggeri til livs. Tiggeri blev nu forbudt. I stedet fik de lokale myndigheder til opgave at yde nødtørftig hjælp til de mest trængende indbyggere. Der skulle tillige oprettes fattiginspektioner, bestående af præsten og nogle få lokale beboere, i alle købstæder og landsogne.³⁰ Efter nutidige forhold lyder det ikke af meget, og sam-

24 Dette sidste synspunkt argumenteres der for af Niels Reeh, "Konfirmation og rytterskoler i Danmark – i lyset af den enevældige stats overlevelseskamp i første halvdel af det 18. århundrede" i *Uddannelseshistorie 2011. 45. årbog fra Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie* (2011), 13-29.

25 K. Grue-Sørensen, *Opdragelsens historie 2*. (København: Gyldendalske Boghandel, 1972 [1962]), 71.

26 Kommer af 'Waise', det tyske ord for et forældreløst barn. Det danske Vajsenhus blev oprettet i 1727 af Frederik 4. og har i dag 2-300 elever. Siden begyndelsen af 1800-tallet har skolen også optaget børn af enlige forsørgere. Finansieringen af skolen sker dels gennem det tilskud, som alle private skoler får, dels gennem salget af Den Danske Salmebog, som Det Kongelige Vajsenhus' Forlag har haft eneret til at udgive, siden den fik privilegiet dertil af Christian 7. i 1778. I dag er disse midler ikke tilstrækkelige til at drive skolen. En omlægning til betalings-skole har været nødvendig, men indtægterne fra salmebogen vil stadig kunne finansiere fripladser til 25-30% af eleverne. "I dag giver det ingen mening at drive en skole for enlige forsørgere, men det giver mening at sige, at vi driver en skole, hvor børn kommer mange forskellige steder fra," udtaler lederen Mathias Bruun og peger på, at Vajsenhuset trods et tydeligt kristent værdigrundlag med fadervor og kirkegang har børn af "alle og ingen trosretninger". *Kristeligt Dagblad* 25. marts 2019.

27 K. Grue-Sørensen, *Opdragelsens historie 2*, 70-81.

28 *Forordning af 24. September 1708 om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almissemlemmer og Løsgængere i København*.

29 *Forordning af 24. September 1708 om Betlerne i Dannemark saavel paa Landet, som i Kiøb-stæderne, Kiøbenhavn undtagen*.

30 I *Forordning af 24. September 1708* (om fattigvæsenet) bestemmes det om forholdene på landet, at "med de Fattiges Levnet og Forhold skal Præsten og hans Medhielpere have nøje Indseende, og formane dem til Guds frygt og Skikkelighed, give vel Agt paa, om de flittig søge Kirken, paaminde dem, at de ikke gaee uden for Sognet at betle,

menhængen mellem fattighjælp og undervisning begrænsede til yderst nødtørftige ydelser kombineret med degnelæsning og Luthers katekismus. Men en begyndelse var trods alt gjort, og en vågnende bevidsthed om fattiges vilkår var skabt.

I København var der flere steder oprettet såkaldte *kirkeskoler* af pietistisk indstillede præster som fx Frands Thestrup (1653-1735) og Christen Worm (1672-1737), hvor kravene til skolegang og undervisernes kvalifikationer skærpedes. I *Forordningen af 12. Juni 1716 om danske Skoler og Skoleholdere i København* gives der regler for tilsyn med skoleholderne og deres ansættelse. Der blev påbudt oprettelse af flere skoler og opstillet nøjere retningslinjer for undervisningen. I det væsentlige kom forordningen til at gælde helt op til 1814. Drivkraften bag denne forordning var Christen Worm, der senere blev biskop over Sjælland. Det var også ham, Frederik 4. overlod at stå for den skoleplan eller *Instruction*, der blev lavet for rytterskolerne. Vi er her vidne til det første forsøg på en samlet skoleplan siden Kirkeordinansen.

Kirkeordinansen er dog stadig genkendelig i den stærke understregning af oplæring til gudsfrygt. Skoledagen er lang, og hver morgen begyndes der ifølge *Instructionen* med bøn og salmesang. Under bønnen skal børnene ligge på knæ. Siden læses et kapitel fra Biblen.³¹ Luthers lille Katekismus læres udenad; senere følger forklaringerne dertil. Om dem gælder dog, at de ikke må læres på den måde, at børnene "binde sig til ordene"; i stedet bør skolemesteren i katekisationen³² "tit og ofte" forandre spørgsmålene, idet det er bedre, at de kan gøre rede for ordene end remse dem op uden at forstå dem.³³ Desuden er det skolemesterens opgave uden betaling at lære børnene at læse, men ønsker forældrene, at de tillige

men lade sig nøje med deres beskikkede Almisse". Vendingen 'beskikkede Almisser' hentyder sandsynligvis til de 'tryglebreve', dvs. officielle tilladelser til tiggeri, der blev udstedt til personer, som myndighederne skønnede berettigede dertil pga. uforskyldt fattigdom. "Hvor der ikke er Skoler i Sognet, skal Inspecteurerne med Stift-Amtmandens og Biskopens Assistance stræbe at faa dem indrættede, om det ikke kand lade sig giøre ved Dægnene, da ved andre skikkelige og beqvemme Mænd...efter som Inspecteurerne finde belejligt, hvorimod de uden Betaling skal da informere de Børn, som ere iblandt de Fattige indskrevne; de Bøger, som kand behøves, skaffer Præsten af de Fattiges-Casse". "Naar Børnene blive saa store, at de kand drive Plog; vogte Gieslinger eller anden smaa Gierning, som paa Landet kand falde for, skal de sættes dertil; dersom Forældrene forholde dem og heller vil lade dem gaae hen i Ørkesløshed, skal Præsten med hans Medhielpere advare dem, at saafremt de lade dem gaae ledige, skal de miste deres Almisse, det og virkelig skal skee, om de ikke rætte sig".

31 "Hver Morgen skal hand begynde med Bøn saaledes, at der først sjunges en Morgen-Psalme, siden læses Morgen Bønnen samt et Capitel af den Hellige Skrift, og endelig sjunges en Poenitentses eller anden Aandelig Psalme, medens Morgenbønnen læses, skal alle tilstedeværende Børn ligge paa deres Knæ, og bør hand see til, at børnene imidlertid med Andagt sjunge Psalmerne, bede Bønnerne og høre GUDS ORD læse, dog tages derved i agt, at efter Veirets Beskaffenhed om Vinteren naar det er ondt Veir, da ikkun sjunges et par Vers af en Psalme, som det at Børnene ved Lys-Aften kunde hiemkomme, og ei ved Snee-Fog og udi Mørke komme til Skole." Frederik 4. *Instuction* 28. *Martii Anno 1721*, § 8.

32 En undervisningsmetode, hvor læreren gennem systematiske spørgsmål og svar leder eleven frem til en dybere forståelse af teksten. "Luthers Lille Katekismus var tænkt til katekisation, men blev ofte anvendt til udenadslære. I senere udvidede danske katekisemeforklaringer bevarede den dialektiske form, jf. Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737), mens N.E. Balle i *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler* (1791) og C.F. Balslev i *Luthers Catechismus med en kort Forklaring* (1849) overlod det til læreren selv at katekisere de "christlige Hovedlærdomme". Jf. Vagn Skovgaard-Petersen i *Den Store Danske Encyclopædi*. Bd. 10, s. 386.

33 "Hand skal med al Fliid lære Børnene Doct. Luthers liden Catechismum, hvilket de bør viide Oord for Oord at oplæse uden ad, siden den i Stiftet brugelig Forklaring, hvilken han ei skal venne dem til at læse saaledes uden ad, at

lærer at skrive og regne, sker det mod betaling.³⁴ Det er lærernes opgave at forhindre dårlig opførelse og sprogbrug.³⁵ Kun i yderste fald bør der gribes til riset.

Det pietistiske islæt i disse retningslinjer er tydelige, især hvad angår deres bestræbelser på at gøre gudfrygtighed til noget, der ikke blot er tillært, men også noget, der er forstået og måske især følt. Den tyske pietist Phillip Jakob Spener udtrykte den samme bestræbelse med vendingen: *Wie bringen wir den Kopf ins Herz?* (Hvordan bringer vi hovedet ind i hjertet?). *Instructionen* lægger ikke afstand til udenadslæren, men går alligevel videre i kravet til skolemesteren om at variere spørgsmålene i katekisationen. En andet pietistisk islæt er fremhævelsen af større mildhed i skoleundervisningen. Hvor pietisterne har disse pædagogiske nydannelser fra, kan der kun gisnes om. Men tankerne var ikke nye uden for Danmark. Den tjekkiske pædagog J.A. Comenius (1492-1670) havde allerede små 100 år tidligere i bl.a. *Den store Undervisningslære* givet udtryk for en langt mere vidtgående kombination af gudsfrygt, appel til selv-tænken og mildhed i oplæringen. Om det er herfra, pietisterne er blevet inspireret til de nye ideer i mere modereret form, vides ikke, men det er symptomatisk, at da man i 1935 fandt Comenius' alderdomsværk *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Universel overvejelse til forbedring af menneskenes forhold), var det netop i Vajsenhusets bibliotek i Halle.

Stærkere end i de her nævnte forhold giver det pietistiske islæt sig dog til kende i Instruksens understregning af, at skolemestrene skal tage sig af almuens børn af alle slags, både drenge og piger, børn af både formuende og fattige samt fader- og moderløse børn, der er henvist til at leve af almisser.³⁶ Midler mod skoleforsømmelser gør Instruksen også en del ud af, da det givetvis har været et problem at få børnene i skole. Skolepligten var ikke indført endnu, men ideen om en generel skrive og læsefærdighed for alle børn – også dem uden for rytterdistrikterne og nogle private godser – havde ikke desto mindre slået rod. Realiseringen af ideen krævede imidlertid langt flere skolebygninger end de hidtil eksisterende.

de binde sig til Oordene, men hand bør tit og ofte forandre Spørgsmaalene til dem, saasom det er bedre at kunde gjøre rede for Meeningen, end at de kunde læse Oordene op uden at forstaa dem". *Instruction* (1721). § 10.

34 "Alle Børn i Skolen skal hand desforuden lære at læse inden i Bøger, som hand og tillige, naar Forældrene det begærrer, bør informere dem i at skrive og regne, hvorfore Forældrene da bør betale ham for et Barn Maanetlig Otte Skilling Danske til Skriv-Materialer, men for Læsningen betaales intet". *Ibid*, § 11.

35 "Medens Børnene er i Skolen, skal Skolemesteren for alting give nøye Agt, at de ikke bande, bruge Skiolds-Oord og utugtig Snak eller Støye, kives og slaas, men finder hand een eller anden af dem, dermed at forsee sig, da straffer hand saadanne med Oord, og foreholder dem alvorligen, at de i Skolen bør sidde stille og med Agtsomhed, uden at fortørne Gud eller forarge hverandre". *Ibid*. § 14.

36 "Hand skal dagligen holde Skole i det dertil beskikkede Huus for ald Ungdommen Drenge og Piger i de Byer, som ere den hannem anbetroede Skole underlagde, og bør hand antage sig ej allene Boemænds, Huusmænds og Indersters Børn, men endog deres Tiunde naar de sligt af hammen begierer.

Skulle der findes nogle Fattige forladte Fader og Moderløse Børn, som ingen Tilhold have, men lever af Almisse, bør hand og antage dennem, og ikke mindre besøge end andres Undervisning.

Hand haver med lige Fliid og Omhue at antage sig alle Børnene, saavel den allerfattigste Inderstes som den Boemands, der kan have noget til Beste, thi hand bør ikke reflectere paa Forældrenes Tilstand og Formue, men hans eeneste Øiemærke skal være, at faa de hannem anbetroede Børn, den ene saavel som den anden, forsvarligen underviiste." *Ibid*. §§ 1-2 & 4.

Det første skridt måtte imidlertid være overhovedet at finde en vej til at tvinge børnene i skole. Det skete under Frederik 4.s søn og efterfølger Christian 6. (1730-46), der med *Forordningen om Konfirmationen* i 1736, indførte kirke- og skoletvang, idet intet barn måtte konfirmeres uden i forvejen at kunne læse og at have læst "Pontoppidans forklaring" til Luthers katekismus. Konfirmationen blev samtidig gjort til en betingelse for bl.a. deltagelse i altergang, forfremmelse i hæren og for indgåelse af ægteskab. Der var stor skændsel forbundet med at blive vist bort fra denne prøve. Virkningen af tvangen blev imidlertid, at kirker og skoler blev overfyldte. Efter indsamling af efterretninger om skolernes antal og to kommissionsarbejder underskrev kongen i 1739 *Forordningen om Skolevæsenet på landet*. Selvom forordningen, hvad læreindholdet angår, ikke adskilte sig væsentligt fra Kirkeordinansen, medførte indførelsen af kirketvang og obligatorisk degnelæsning ikke desto mindre, at byggeri og etablering af skolebygninger begyndte at blive sat i gang. Skolebygninger var derfor i et vist omfang allerede for hånden, da 1814-lovene blev vedtaget.

Om end Christian 6.s regeringstid var uden krige, har den utvivlsomt været en hård tid for almuen på landet. Mens landet generelt var plaget af landbrugskrise, misvækst og kvægstpe, var bønderne plaget af hoveri, skatter og militærtjeneste. Intet af alt dette fremmede det nødvendige overskud af tid og lyst til at bakke op om børnenes skolegang. Christian 6. indledte ganske vist sin regeringstid med at ophæve landmilitserne, men da adelen klagede over, at bøndernes unddragelse fra den upopulære tjeneste gjorde det vanskeligt at få nogen til at overtage fæstegårdene, indførte han det igen med stavnsbåndet i 1733.³⁷

Man kan på denne baggrund vælge at se Skoleordningen af 1739 fra to sider: Enten som et forsøg fra konge og kirke i forening på yderligere at kue og disciplinere almuen eller som et pietistisk-idealistisk inspireret forsøg, der indledtes med rytterskolerne, på at få sat noget i gang, der midt i al armoden kunne være begyndelsen til en almen oplysning. Begge synspunkter har sikkert været i spil. Det sidste mest i Frederiks 4.s tid, det første overvejende i Christian 6.s regeringstid. Men der var lang vej igen til at gennemføre intentionerne bag Skoleordningen. Uddannede lærere til at løfte opgaven fandtes ikke. Den opgave begyndte man først at tage fat på i slutningen af århundredet. Foreløbig var der kun degne af meget vekslende kvalitet og en præstestand at forlade sig på. Kirken var i realiteten den eneste institution, der havde mulighed for at påtage sig en opgave af den størrelse. Men degnene var kirkens tjenere, og derfor måtte skolerne under de pietistiske konger også blive en art kirkeskoler. Der skulle en ny rørelse, oplysningstiden, til, hvis der skulle ændres på det forhold.

Konklusion

Er der så noget i det, der skete under reformationen og i tiden efter, der peger frem mod vor egen tid og stadig i større eller mindre omfang styrer opfattelsen af, hvordan vi ser på

³⁷ Stavnsbåndet indebar, at alle bønder skulle være bundne til fødestavnen fra det 11. til det 36. år. Senere udvidedes det til at være livsvarigt fra det 9. år. Efterfølgeren Frederik 5. (1746-66) skærpede det yderligere ved at lade det gælde fra det 5. år.

os selv som menneske og samfund og af, hvad vi forstår ved god uddannelse? Kristne var vi også før reformationen. Allerede på Jellingstenen havde Harald Blåtand (940-85) udråbt sig selv som den, der "gjorde danerne kristne". Romerkirken havde bragt lærdom og klassiske sprog som latin og græsk med sig. Den status disse sprog nød, ændredes der ikke på med reformationen. Bruddet med romerkirken betød først og fremmest indførelse en ny form for gudsdyrkelse til afløsning af romerkirkens, der hverken behøvede pave eller romerkirkelige ritualer. Kongen blev den øverst ansvarlige i både kirkelige og verdslige spørgsmål, herunder uddannelse. Vi fik med andre ord en statskirke og en statskole. Men bruddet med romerkirken og overgangen til den evangelisk-lutherske version af kristendommen, stillede krav om et mere direkte forhold mellem bibel og det enkelte menneske. Opfyldelse af det altoverskyggende formål om opdragelse til den sande gudsfrygt nødvendiggjorde for det første oversættelse af biblen til modersmålene, og det andet udbredelse af almene læsefærdigheder. Bibellæsning og styrkelse af læsefærdigheden ud over det, der kunne opnås gennem hjemmeundervisningen, hang nært sammen.³⁸ Det nødvendiggjorde på sigt en mere systematisk skolegang, hvis opdragelsesprojektet skulle lykkes. Selvom demokratiet så langt fra var et tema i reformationstiden, så lå der alligevel i kravet om almene læsefærdigheder et demokratisk element, der på længere sigt kunne tjene som en vigtig løftestang for et folkeligt demokrati.

Af endnu større betydning fik den personliggørelse af troen, der fandt sted med reformationen. Det betød, at den enkelte nu indgik i et personligt ansvarsforhold til Gud. Og der er ikke langt fra troens personliggørelse til personliggørelse af ansvaret for eget liv og egne handlinger også i verdslige forhold. Implicit appelleredes der dermed tillige til højere arbejdsmoral på alle samfundslivets områder, herunder også uddannelse.

Kirkeordinansen var indledningen til et gigantisk opdragelsesprojekt, der kom til at strække sig over århundreder, og som under kongens overopsyn så at sige støbte befolkning og samfund i en ny ramme af konsensus i tro, sprog og værdier inden for hvilken politiske stridigheder og samfundets institutioner kunne udvikle sig uden at blive forstyrret af religiøse stridigheder. Da den danske nationalstat begynder at aftegne sig 2-3 århundreder senere, kommer disse konsensuselementer til udgøre nogle bærende elementer i statsdannelsen.

Med pietismen begyndte interessen for almuens vilkår at aftegne sig. Det vidner rytterskolerne om. Det er også i forbindelse med rytterskolerne, at vi møder de første bestræbelser på at udfærdige en egentlig læseplan for almuens børn. At der skulle endnu et par hundreder, før vi kan tale om et landsdækkende resultat af denne bestræbelse, er endnu et bevis, hvor langsomt tingene udviklede sig, også selvom de første initiativer var taget.

38 Sammenhængen kommer tydeligt frem i følgende linjer fra Jeppe Aakjærs sang "Spurven sidder stum bag kvist" (1910):

Far ta'r ned så tung en bog
Med Gud han hvisker sammen
Famler lidt ved spændets krog
Og lukker med et: Amen!

Et andet initiativ, der må tilskrives pietisterne, er den sammenknytning af fattighjælp og undervisning, der skete med forordningerne fra 1708 til afhjælpning af tiggeriet i hovedstaden og i købstæderne og på landet. Uddannelse er måske et stort ord at tage i brug i den sammenhæng, men tanken om en statslig reguleret omsorg for de dårligst stillede var søsat.